

УДК 81(575.2)
DOI 10.58649/1694-9099-2025-4-170-176

ИШЕКЕЕВ Н.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
ИШЕКЕЕВ Н.
КНУ имени Жусупа Баласагына
ISHEKEEV N.
KNU Jusup Balasagyn

ТИЛ – УНГУ ЖОЛДУН ӨЗӨГҮ

ЯЗЫК – СЕРДЦЕ ПУТИ

LANGUAGE IS THE CORE OF THE WAY

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Кыргыз Республикасынын Президенти С. Жапаров 2024-жылдын 18-декабрында «Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик» унгу жолу жөнүндөгү жарлыгындагы Мамлекеттик тилдин ролу кеңири белгиленген. Ошондой эле мамлекеттик тилдин өнүгүшү, колдонулушу жана актуалдуу проблемалары жөнүндө маселелер каралган.

Аннотация: В статье определена роль государственного языка согласно указу президента Кыргызской Республики С. Жапарова от 18 декабря 2024 года «Национальный дух – глобальная высота». Рассмотрены также вопросы, связанные с развитием, использованием и актуальными проблемами государственного языка.

Abstract: This article defines in detail the role of the State language in the decree of the President of the Kyrgyz Republic S. Japarov dated December 18, 2024 “National Spirit – Global Height”. Issues related to the development, use and current problems of the State language were also considered.

Негизги сөздөр: тил; мамлекеттик тил; мыйзам; колдонуу; тилдин өнүгүшү; көркөм эстетикалык касиети; орток баалуулук; мамлекет жана мамлекеттик тил.

Ключевые слова: язык; государственный язык; право; употребление; развитие языка; художественно-эстетические свойства; общечеловеческие ценности; государство и государственный язык.

Keywords: language; state language; law; use; development of language; artistic and aesthetic properties; universal values; state and state language.

Кыргыз Республикасынын Президенти С.Н. Жапаров 2024-жылдын 18-декабрында «Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик» унгу жолу жөнүндөгү Жарлыкка кол койду. Аталган унгу жолдун негизги максаты – мамлекеттик, коомдук-саясий, жарандык институттардын ишин бир нукка салуу аркылуу нарктуу, мекенчил, жоопкерчиликтүү жарандарды калыптандыруу менен кубаттуу, бакубат, жаркын мамлекет курууга умтулуу. [1] Аталган Жарлык Кыргыз Республикасында жашаган бардык этностордун ынтымагын, биримдигин чыңдоого алардын кыргыз жараны болуу сыймыгын жаратууга, кыргыз элинин улуттук нарк-өрнөгүнүн жана заманбап талап-тилектеринин негизинде адамдардын өз өлкөсүнө кызмат өтөөгө болгон ышкысын арттырууга алтын булак болуп каларына терең ишенем. Адилеттүүлүк, абийирдүүлүк,

боорукердик сапаттар менен бирге, мамлекеттин коопсуздугун көздүн карегиндей сактоо, өлкөнүн келечеги үчүн ишеним жаратуучу жана ага ак дилден кызмат кылууга шыктандыруучу идеологиялык күч-кубат, дем-кайрат бул Жарлыкта кенен жана терең берилгендигин таасын баамдадым. Ошондуктан, унгу жолду ар бир адамдын жүрүм-турумун жана ой жүгүртүүсүн аныктоочу ынанымдардын, адеп-ахлактык баалуулуктардын жана таянымдардын тутумун мүмкүн болушунча калыптандыруучу саясий өзөк, негиз катарында ар кимибиз илим, билим берүү, таалим-тарбия процессинде жигердүү да, эпкинүү да колдонушубуз абзел. [2] Өзүнүн өлкөсүн, коомун, үй-бүлөсүн сүйгөн, улуттук иденттүүлүгүн айкындаган, ошондой эле мамлекеттин экономикалык өсүшүн жана анын коопсуздугун камсыздаган жоопкерчиликтүү жарандардын жаңы муунун

окутуу менен тарбиялоо биздин алдыбызда турган ыйык жумуш экендигин жакшы түшүнөбүз. Уңгужолдо өлкөбүздүн азыркы абалы, негизги таянымдары, максаты, милдеттери, күтүлгөн жыйынтыктары, негизги багыттары, кыргыз жаранынын түйүндүү баалуулуктары жана андагы кылым чакырыктарына байланыштуу иш-пландарды иштеп чыгуу менен, окутуучулардын жана студенттердин арасында кең-кесири түшүндүрүү, талдоо, насыйкаттоо иштерин активдүү, жоопкерчиликтүү колго алышыбыз учурдун таамай талабы экендигин университеттердин окутуучу-профессорлору туура түшүнүшөт деген ойдомун. Анткени, уңгужолдун негизги максаты – мамлекеттик, коомдук-саясий, жарандык институттардын ишин бир нукка салуу менен нарктуу, мекенчил, жоопкерчиликтүү жарандарды калыптандырып, кубаттуу мамлекетти куруу экендиги ачык жазылган. Тарыхтын өкүмү күч жана оошкыйышы чексиз. Борбордук Азияда нечендеген этностор жана уруулар жашап өтүшкөн. [2] Тарыхтын тарыхый драмасында тындары хан ордосун курушкан. Алсак, байыркы гунндар 300 жыл, сиянбилер, тобалар, түрктөр, кидандар 200 жыл, жужандар 150 жыл кылыч-найза ойноптуп, тулпар туяктарын дүңгүрөтүп бийликте турушкан. Кыргыздар Борбордук Азияда 80 жылдай хан тактысында көк асабасын желбиретти. Ошончо көчмөн элдердин ичинен биздин заманга чейинки доордон бери эң узак өмүр сүрүп, тарыхта изин өчүрбөй келе жаткан көөнө калктын сыры эмнеде болду экен? Көрсө, байыркы бабалардын тили, алардын тарыхы менен тарыхый эс тутуму, салт-санаасы менен маданияты, тутунган тууру менен мекени, материалдык дөөлөттөрү, “Манас” эпосунан гениалдуу Чыңгыз Айтматовго чейинки рухий-философиялык даанышмандыгы, ошондой эле табият менен жаратылыштын көмөгү, акыйкатта, 21-кылымга жеткирди. Ар бир этнос өз эне тилин ыйык жана касиеттүү деп эсептейт, анткени ал эненин сүтү менен келет. Анда этностун өткөнүн, бүгүнкү күнүн жана келечегин жалпылаштырган рухий күч-кубаты менен улуттун акыл-эси, аң-сезими жатат. Кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары макамга ээ болушу көз карандысыз эгемендүү мамлекетти куруунун ишенимдүү жана чечкиндүү кадамы болгон. Улуттук тарыхый демилгеси ал мезгилде интеллигенцияга таандык болгон. 1989-жылы Совет империясы менен анын тоталитардык бийлиги али

күүсүнөн тая элек мезгилде “Кыргыз ССРинин Мамлекеттик тили жөнүндө” мыйзамынын иштелип чыгып, кабыл алынышы чоң тобокелдикти жана зор эрдикти талап кылган. Бүгүн биз элибиздин эгемендиги менен республикабыздын өз алдынча мамлекеттүүлүгүнө чыйыр салган бул ишти түптөөчүлөрдүн бардыгына башыбызды ийип, таазим этүүгө милдеткербиз. Ошол учурда эч ким батынып, ачык айтып чыга элек маселени, биздин чакан республикада орошон ойчулбуз, даанышман инсаныбыз, залкар жазуучубуз Чыңгыз Айтматов тарабынан көтөрүлүп, бардык боордош республикаларда колдоого жана жактырууга ээ болгондугунан кантип унутабыз. Өлкө мамлекеттүүлүгүнө чыйыр салып, жерпайын түптөөгө жол ачкан “Мамлекеттик тил жөнүндө” мыйзамдын кабыл алынышына атактуу сөз чебери Түгөлбай Сыдыкбеков баш болгон чыгармачыл интеллигенциянын, партиянын борбордук, шаардык, райондук комитеттери жана баштапкы уюмдарынын, легендарлуу парламенттин депутаттарынын, окумуштуулар менен студенттердин, комсомолецтер менен жумушчу жаштардын эмгеги зор болгондугу талашсыз. Өлкөбүздүн мамлекеттүүлүгү менен “Мамлекеттик тили жөнүндө” мыйзамын бекеринен бир жумуру нерсе катары карап жаткан жерибиз жок. Бул экөөнүн тарыхый тамыры бир жана тарыхый тагдыры да бир. Кыргыз эли мындан миндеген жылдар илгери көптөгөн уруулардын башын бириктирип, өз мамлекетин түптөгөн. Ал мамлекет кийин көптөгөн улуттарды ичине камтып, улуу дөөлөткө, күчтүү державага айланган. Айкөл Манастын тили ошол Улуу державанын мамлекеттик тили болгону талашсыз. 1989-жылы кыргыз тили экинчи ирет мамлекеттик тил макамын, мыйзамын кайтарып алды. Ар бир этнос өз эне тилин ыйык жана касиеттүү деп эсептейт, анткени ал эне сүтү менен келет. Ар кандай улуттун башкы байлыгы – анын эне тили. Эне тилсиз эл карып, ошондуктан баарынан мурун сөз улук, оболу сөз жаралган дешкен байыркы бабаларыбыз. Дүйнө элдеринин ыйык китептеринде да ушул ойлор айтылат. Кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын мамлекеттүүлүгүнүн атын жана затын берген табияттын фундаменталдуу баалуулугу. Акыйкатта, мамлекеттүүлүк мамлекеттик тилден башталат. Кыргыз тили – образдуу айтканда өлкөнүн жүрөгү. Жүрөгү токтоп калган адам, албетте, жантаасым болот. Эгерде, улут тилинен айрылса, улут катары жок

болот. Улут жоголсо, мамлекеттүүлүк болбойт. Атактуу немец окумуштуусу Вилгельм Гумбольд улуттардын жоголуу тарыхын изилдеп отуруп, өз эне тилинде сүйлөбөй калган эл улут катары өмүрүн андан ары улай албастыгын аныктаган. Анын сыңары, эне тилди символдорго салыштыруу орунсуз, дегеним, мамлекеттик символдорду өзгөртсө болот, ал эми эне тилди өзгөртүү табияттын өзөктүү мыйзамын бузуу дегенди туюндурат жана улутту соңку трагедияга кабылтышы толук мүмкүн. [3] Албетте, Кыргыз Республикасынын Конституциясында, Мамлекеттик тил жөнүндөгү конституциялык мыйзамында, мамлекетибизди туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясында. Элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чындоо концепциясында, ошондой эле өлкөбүздө Мамлекеттик тилди жана тил саясатын өнүктүрүүнүн улуттук программасында мекенибизде жашап жаткан этностордун эне тилин сактоого жана өнүктүрүүгө кепилдиктер камсыз кылынган. Өлкө биримдигин чындоонун маанилүү фактору катары мамлекеттик тилди толук, натыйжалуу жана кеңири колдонууну камсыз кылган тил саясатын эволюциялуу ишке ашыруу ийги. Уңгужолдо көрсөтүлгөндөй, мамлекеттик тилдин өнүгүшү жана коомдук турмуштун бардык тармактарында дайыма колдонулушу үчүн кам көрүү – ар бир кыргыз жаранынын милдети; тиешелүү мыйзам актыларынын талаптарына ылайык, толук кандуу колдонулган мамлекеттик тил коомдун биримдигин, социалдык ынтымакты жана өлкөнүн туруктуулугун сактоонун жана чындоонун эң маанилүү булагы болуп калат; Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилинин макамы тиешелүү мыйзам актылары аркылуу тастыкталган кыргыз тили корголууга муктаж эмес, колдонулууга гана муктаж. [1] Эне тилди коргоонун жана өнүктүрүүнүн жападан жалгыз жолу аны турмуштун бардык тармактарында кеңири колдонуу болуп саналат деп белгиленген. Эне тил – адамдарды байланыштырып туруучу негизги курал жана каражат гана болуп саналбастан, ал ошол элдин иденттүүлүгүн тастыктаган коду. Гениалдуу Чынгыз Айтматов айткандай: “Азыркы заманда тил коммуникациянын гана эмес, дүйнө таанымдын башкы куралына айланды. Кеп, эң оболу тилде эмес, дилде. Адам өз тилин дилинде ыйык тутса, ал эч качан уңгу тилин чанып кете албайт. Тил – адам ааламынын алака мейкиндигин кеңейткен касиеттүү күч. Кыргыз

тили – мен үчүн Мекен, эне, киндик кан тамган жер сыяктуу эле ыйыктын ыйыгы. Мен бу турмушта кайсы бир бийиктикке чыга алдым десем, аны эне тилимдин улуу духунан көрөм...” Эне тил жогоруда айтылгандай, менимче, этностун кундуу касиеттерин камтыган сырдуу ааламы жана кайталангыс космосу гана болбостон, акыйкатта, ал элдин автопортрети, тарыхый тагдыры жана коопсуздугу. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө жыйырма эки элдин аты аталган. Ошолордун ичинен бүгүнкү күндө сакталып калган кыргыздардын сабында саналуусу гана бар. Окумуштуулар азыркы учурда дүйнөдө жети минден ашуун тил бар деп жүрүшөт. Балким, андан көптүр же аздыр. Айтор, тил – кудай жана табият жараткан адам акылын таң калтырган, ошол эле мезгилде тамшандырган бир укмуштуу, кереметтүү жана сырдуу аалам. Бул тил – Кыргыз Республикасындагы этносторду бириктирүүчү, “ырыс алды ынтымакка” чакыруучу жана достуктун тили. Ал – орток баалуулук. Түрк дүйнөсүн терең жана кенен изилдеген Л.Н. Гумилевдун уңгулуу жана нарктуу теориялык концепциясы бар. Окумуштуунун ою боюнча, этностордун өнүгүшү геочөйрөгө, биочөйрөгө, аймактын флорасына жана фаунасына, башкача айтканда, өсүмдүктөрдүн, жан-жаныбарлардын түрлөрүнө байланыштуу болот. Менимче, улуттук тилдин диалектикасы да табиятка жана жаратылышка түздөн-түз симметриялуу. Албетте, Ала-Тоодой керемет жер ааламда сейрек кездешет. Жылнаамадага 12 ай, үч айдан топко бөлүнүп, так санга ажырап, төрт мезгилге чачырап, жуп санды уюштуруу аркылуу бирин-бири байытып, бирин-бири асырап, бирин-бири бөпөлөп, бирин-бири тазалоо менен кербезденип турат. Бул – бирин-бири толуктоонун, карама-каршы туруп ажарына келүүнүн, жаңыруунун жана көп түрдүүлүктүн гармониясынын философиясы. Дегеним, Молдо Кылычтын “Бүркүттүн тою”, “Канаттуулар” сыяктуу чыгармаларында адамды таң калтырарлык, үлгү болорлук саптар эң эле жыш. “Ал канаттууларды өзүнөн мурун өткөн Алишер Новаиден да алда канчалык кооз жана билгичтик менен сүрөттөгөн. Кылычтын “Канаттуулар” деген казелине татар окумуштуулары таң калып, “Кылычтын чыгармаларын түрк элдеринин “Түшүндүрмөлүү сөздүгүнө” колдонорун жарыялашкан. ...Кылыч жеке гана “Зар заманды”, “Канаттууларды” жазбастан, төрт түлүк малды да келиштире сүрөттөгөн.

Кылычтын чыгармалары атактуу Жусуп Баласагындын чыгармасынан алда канчалык жогору турат деп баалаган. Мен өзүм Кылычтын чыгармаларын жатка билүү мындай турсун, аларды жыйнап, Академиянын фондусуна тапшырган адаммын”, – деп жазып кеткен К. Карасаев. [4] Даанышман ойчул Молдо Кылычтын классикалык «Чүй баяны» чыгармасында 130га жакын өсүмдүктүн аты аталган, алардын адамдарга пайдалуу маани-маңызы көркөм-образдуу жалпылаштырылган. Мисалга, алар: дан, куурай, кожогат, мандалак, бал жууран, кымыздык, кемпир чач, карандыз, катыраңкы, долоно, ак кодол, адырашман, балтыркан, көкөмерен жана 140ка чукул жан-жаныбарлардын аталышы берилген, мисалга, кундуз, марал, бугу, кыл жылаан, тоодак, бозтек, кара куназ, чулдук, ызгыч, таскара, турумтай, ителги ж.б. «Канаттуу» деген актуалдуу ырында 90дон ашык парандалардын аты аталса, «Бүркүттүн тою» проблемалуу чыгармасында жетимиштен арбын жаныбарлардын “идентүүлүгү” менен “менталитети” тастыкталат. Бул – көркөм-эстетикалык, поэтикалык-философиялык сейрек учуроочу көрүнүш. Ал эми айтылуу Жеңижоктун «Аккан суусунда» 30дун тегерегинде өсүмдүктүн аталышы жана суунун түркүн түрлөрү көркөм-поэтикалык, философиялык негизде шөкөттөлгөн. Булар – сөздүн терең маанисинде, геоморфология, биоморфология менен аталыштын айкын, элестүү жана поэтикалуу үндөштүгү. Залкарлардын чыгармаларында ааламдагы геофизикалык кубулуштар, климаттык мүнөздөмөлөр, атмосферанын тунуктугу жана алардагы өзгөрүүлөрдүн табигый динамикасы, кээде антропогендик факторлору да баёо, априордуу негизде (элементтери, философемалары) көркөм-образдуу жалпылаштырылат. Алар – асыл казына жана улуттук баалуулук. Көрсө, жаратылыш канчалык бай болсо, биочөйрө канчалык түркүн түстүү болсо, тилдин лексикалык фонду ошончолук мол, ошончолук күчтүү, образдуу касиетке жана “ядролук» энергияга ээ болот экен. Дал ушундай дөөлөткө, нарк-насилге эгедер кыргыз тили менен катарлаш өлкөбүздө жашаган көптөгөн этностордун тили дагы кыргыз табиятындай көркөм жана кооз, албетте, болуп көрбөгөндөй байлыкка карк. Азыр Кыргызстанда мамлекеттик, расмий тилди жана эне тилин, ошондой эле, эл аралык тилдерди эркин билген жаңы муунду өстүрүүгө жана тарбиялоого

багытталган методологиялык, философиялык негиздер иштиктүү уланууда. Уңгузжол мамлекеттик тилди билүү Кыргыз Республикасынын ар бир жаранынын ыйык милдети болуп кала турган системаны түзүүнүн жана кыргыз жаранын калыптандыруунун тиреги болот деген терең ишеничтемин. Бүгүнкү күндө бардык бийлик бутактарында күчтүү мамлекеттик тил саясаты бышып жетилди. Ал өлкөдөгү тилдик жана маданий көп түрдүүлүктү өркүндөтүүгө жана улуттар аралык диалогго жана баарлашууга өбөлгө болот. Тил жалпы жарандык башкаруу-административдик, илим-билимдик, технологиялык, өндүрүштүк-чарбалык, соода-сатыктык, маданий жана диний ж.б. негизде Кыргызстанда жүрүп жаткан ички интеграциянын ишенимдүү өнүгүшүнө жана узак мөөнөттүү келечегинин кепилдигине айланышы эп. Албетте, «Кыргызтест» системасы өкмөттүн токтомуна ылайык, мамлекеттик жана муниципалдык мекемелерден сынак алууну жүргүзүүдө. Ошентип, мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийликтеринин тармактарында иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүүнүн пайыздык катышын чечкиндүү түрдө өркүндөтүүнүн негиздери калыптанууда. Тилди табият жараткан. Тилге текеберчилик менен мамиле кылуу, табияттын мыйзамдарын этибарга албоо ар кандай калыбына келгис, орду толгус жоготууларга кабылтарын көкүрөк-көөнүбүздөн чыгарбайлы. Эгемендикке ээ болгондон бери улуттук тилибизге урунттуу көңүл бурулуп, анын өнүгүп-өркүндөшүнө бардык тиешелүү шарттар түзүлүүдө. Наристелерибиз кыргыз тилиндеги бала бакчаларда тарбияланып, мектептерде билим алышууда. Жогорку жана кесиптик окуу жайларынын көпчүлүгүндө кыргыз тилиндеги бөлүмдөр ачылууда жана окуу дисциплиналарын кыргыз тилинде окутуунун саны менен сапаты артууда. Кыргыз тили илим-билимдин, тарбия-таалим берүүнүн, ал тургай, заманбап маалымат технологияларынын да тилине айланууда. Азыркы учурда илимпоздорубуз көптөгөн илим тармактары боюнча окумуштуулук даражаларын алууда диссертацияларын кыргыз тилинде жазууда жана аспирантурага өтүүдө милдеттүү түрдө кирүү сынактарын мамлекеттик тилде берүүдө, кандидаттык минимумдарды тапшырууда. Атүгүл, чет өлкөлүк жарандар дагы бул талапты аткарууда. Кандидаттык жана докторлук диссертациялардын авторефераттары диссертациянын кайсы тилде жазылгандыгына

карабастан, милдеттүү түрдө мамлекеттик жана расмий тилде жарык көрүүдө. Дүйнөлүк интернет желелеринде кыргыз тилиндеги маалыматтар менен макалалардын саны күн санап арбуунун үстүндө. Кыргыз тили жакынкы эле жылдары Гугл транслейт котормо кызматына кошулуп, эл аралык экономикалык, саясий жана маданий алака-байланыштарды кыйла жеңилдетүүдө. Азыркы учурда мамлекеттик тил санариптештирүүнүн негизги каражатына айланууда. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын www.mamtil.kg сайтында кыргыз тилин жеңил үйрөнүү боюнча атайын иштелип чыккан 40тан ашык видео сабак жайгаштырылган. Android жана IOS системалары үчүн “Mamtil Lingvo” мобилдик колдонмосу иштелип чыккан. Бул – этникалык топтордун өкүлдөрү, мамлекеттик тилди өздөштүргүсү келген чет өлкөлүктөр үчүн мобилдик телефондорго жүктөө менен тилди үйрөнүүгө багытталган программа. Ошондой эле, мектеп курагына чейинки (3-5 жаш) жана башталгыч класстагы (6-10 жаш) балдар үчүн “Бал тил 1” жана “Бал тил 2” аталышындагы мобилдик колдонмолор иштелип чыкты. Мобилдик колдонмолор балдардын кыргыз тилин жеңил үйрөнүүсүнө көмөк көрсөтөт. Аларда сүрөттөр, анимациялар, аудиолор жана логикалык оюндар камтылган. Кыргыз тилиндеги санарип тексттерди табыгый үнгө айландырып, табыгый үн менен окуп, колдонуучуларга текстти оңой жана ыкчам түшүнүүсүнө жардамчы болуучу программалык аппарат иштелип чыкты. Алдыда бул иштин экинчи этабы менен кыргыз тилинде айтылып жаткан текстти санарип текстке айландыруучу программалык аппараттын (үндү текстке айландыруу (speech recognition)) иштелип чыкты. Ошентип, кыргыз тили жасалма интеллектинин мейкиндигине кирүүдө. Мындан тышкары, 35 500 сөздөн турган кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүктөрү, К.К.Юдахиндин кыргызча-орусча, орусча-кыргызча сөздүгүнүн жана айрым тармактык сөздүктөрдүн, мамлекеттик тилди өнүктүрүү максатында жарык көргөн башка ар тармактуу басылмалардын электрондук версиялары www.mamtil.kg сайтына жайгаштырылган. 2015-жылдан тарта Улуттук программанын алкагында басылып чыккан адабий китептердин, усулдуктардын, колдонмолордун, макалалардын электрондук варианты сайтка жайгаштырылып турат. Андан сырткары, КР

Билим берүү жана илим министрлигинен, КР Улуттук илимдер академиясынан чыккан китептердин электрондук варианттарын mamtil.kg сайтынан табууга болот. Жалпы 450 көп китеп электрондоштурулган. Ушулардын бардыгы улуттук тилибиздин өркүндөп-өнүгүшүнө жагымдуу шарт түздү. Улуттук тилибиздин лексикалык кору эл аралык жаңы терминдер жана атоолор менен болуп көрбөгөндөй байыды. Демек, жаратылыш менен табияттын өлчөөсүз байлыгын көздүн карегиндей сактоо жана тумарыбыздай тутунуу ар бирибиздин ыйык милдетибиз экендигин акыл менен жүрөктөн өткөрүп турушубуз оң. Ырас, биз ааламдашуу доорунда жашап жатабыз. Бул түшүнүктү 1983-жылы америкалык экономист, гарварддык бизнес мектебинин профессору Теодор Левитт “Гарвард бизнес ревью” деген макаласында колдонгон. Кийинчерээк, 1990-жылы аталган бизнес мектебинин кеңешчиси Кейчиро Омэ “Чексиз дүйнө” деген китебинде ага кеңири жана терең аныктама берген. Акыйкатта, ааламдашуу термини замандын философиялык, экономикалык, саясий-социалдык, маданий-агартуучулук ж.б мазмун-маңызын аныктоочу заманбап феномен болуп калды. Биздин оюбузча, ааламдашуу салттуу билим менен маданиятка жана көөнө үрп-адаттарга эки тараптан эбегейсиз чабуулга өтүүдө. Биринчиден, ал көп кылылымдар бою өнүгүүнүн натыйжасында калыптанган, бирок технологиялык цивилизациянын кубаттуу селине туруштук бере албаган каада-салттарды жана үрп-адаттарды бир өңчөйлөтүп салууда жана алардын айырмачылыктары менен өзгөчөлүктөрүн жылмалоодо. Бул «өз» жана «бөтөн» антоним түшүнүктөрдүн маанилеринин семантикалык чек арасын жоюп гана тим болбостон, маданияттын жаңы түрлөрүн жаратуу менен аларды соңку тарыхыбызга таңуулоодо. Маданияттардын мындай айкалышы менен синтези айрым адамдардын турмушунда гана эмес, бүтүндөй коомдун саясий жана социалдык жана маданий-агартуучулук жана башка мүнөздөмөлөрүндө айкын-ачык байкалууда. Натыйжада, тилин, тарыхын, маданиятын жоготкон, өз жеринин топурагынын тамырларынан, кыртышынан кол жууган, ошол эле учурда, башка маданияттын күчтүү эпкинине учурап, таасирине кабылып, бирок ага толук башын батыра албай калган, ага да, буга да чоочун адамдардын катмарлары жаралууда. Бул – өтө коркунучтуу фактор.

Ошондуктан, эне мектеби, үй-бүлө институту, бала-бакча жана билим берүү, маданият тармагы менен жалпы коомчулук белин бекем бууп иштей турган жумуштар өтө эле арбын. Мында, айрыкча, заманбап мультимедиялык каражаттарды жана маалымат технологиялары, санариптештирүү аркылуу мамлекеттик тилди колдонуу чөйрөсүн кеңейтишибиз айкын. Уңгуз жолдо белгиленгендей, кыргыз тилинин маселелерин заманбап технологияларды жана азыркы теориялык-методологиялык жетишкендиктерди колдонуу менен кайрадан изилдөөнү жолго коюу – заман талабы. Экинчиден, ааламдашуу этностордун экономикалык-рухий, адеп-ахлактык, оор абалдан чыгуусуна, өнүгүүсүнө, лексикалык-лингвистикалык базасын өркүндөтүүгө, терминологиялык корун иретке келтирүүгө жана тарыхый-маданий, социалдык болмушундагы башаттарды издөөгө жол ачат. Менимче, буга Кыргызстандын соңку тарыхындагы «Манас» эпосунун миң жылдыгы, Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгы, Ош шаарынын 3000 жылдыгы, улуу үркүндүн 100 жылдыгы, Көчмөндөр оюндары жана жыл сайын өткөрүлүп келе жаткан тил салтанаты далил болот. Байыркы кыргыз эли тилден баштап, мамлекетке чейинки өздөрүнүн пассионардык күч-кубатын, энергиясын кийинки муун-урпактарга үзгүлтүксүз жана дамамат өткөрүп келет. Тил – улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды айкалыштыруунун даанышмандыгы менен кемеңгерлиги. Кыргыз тили – өлкөнүн биримдиги менен бүтүндүгү жана мамлекеттин тарыхый тагдыры жөнүндөгү уңгулуу баалуулук. Кыргыз Республикасында мамлекет жана мамлекеттик тил – бири-бири менен тыгыз байланыштуу, бири экинчисинин бар болушун жана өнүгүшүн шарттаган жаратылыштын ооматтуу көрүнүшү. Азыр тил коргоого эмес, колдонууга муктаж. Биз бул тилекке сөзсүз жетebиз, анткени бизде эрк да, каалоо да, жалпы элдик да, саясий да колдоо бар. Тарыхтын зор агымында эне тилди сактоо – катаал процесс. Статистикалык бүтүмдөргө караганда, бир миллиондон кем эл болсо, бул кылымда эне тили көптөгөн көйгөйлөрүнө кабылышы мүмкүн. Дүйнөнү каптап келе жаткан глобалдуулукка улуттук иденттүүлүгүбүздү аныктаган эне тилибизди, тарыхыбызды, маданиятыбызды жана географиялык-аймактык, чөлкөмдүк баалуулуктарыбызды, өзгөчөлүктөрүбүздү карама-каршы коюу жана гармониясын табуу менен ыңгайлаштыруу

аркылуу жооп берүүгө милдеттүүбүз. Айтмакчы, ар бир тил өзүнүн өнүгүшүндө белгилүү этаптарды басып өтөт. Тарыхка кайрылсак, Францияда 16-кылымга чейин илимий иштер, иш кагаздары латын тилинде гана жазылган. Француз агартуучулары Д.Дидро, Гольбах, К.Гельвеций, Ж.Руссо лордун аркасында француз тили мамлекеттик макам алып, француз мектептери, окуу жайлар ачылып, иш кагаздары, илимий иштер француз тилинде 16-кылымдан баштап жүргүзүлө баштаган. 17-кылымга чейин Англияда француз тили мамлекеттик тил болуп келген. Чума оорусу Англияны каптап, билимдүүлөр, окумуштуулардын көпчүлүгү каза табышкан. Жөнөкөй, айылдык англиялыктар француз тилин билишкен эмес. Кароль айласыздан англис тилине мамлекеттик макам берип, 17-кылымдан баштап, Англияда англис или колдонула баштаган. 19-кылымга чейин Россиянын окуу жайларында сабактар грек, латын, француз, немец тилдеринде жүргүзүлгөн. 1755-жылы Ломоносовдун демилгеси менен Москва университети ачылып, анда 3 факультет (юридикалык, философиялык, медициналык) болгон. Ал факультеттерде сабактар немец, француз тилдеринде жүргүзүлгөн. Ломоносовдун ишмердигинин аркасында университетте немец, француз тилдеринде сүйлөй албаган студенттер үчүн чакан тайпалар ачылып, сабактар орус тилинде жүргүзүлө баштаган. Ошол мезгилде айрым окумуштуулар: «орус тили турмуш-тиричиликтин тили, илимий эмгектер кантип орус тилинде жазылсын» деп туура эмес көрүшкөн. Мына ошондуктан тил өзүнүн өнүгүшүндө белгилүү кыйынчылыктарды башынан өткөрөт. Азыр да кыргыз тили оор түйшүктү башынан кечириүүдө. Эгер биз бүгүнкү күнү кыргыз тилинин түбөлүктүүлүгү үчүн жоопкерчилигибизди сезбесек, аны өнүктүрүүгө күч-кубатыбызды, билимибизди кошпосок, эртең мамлекеттин тагдыры, коопсуздугу жөнүндө маселе күн тартибине коюлуп калышы мүмкүн эмес деп ким кепилдик бере алат? Биз ааламдаштыруу процесстери өтө жигердешкен доордо жашап жатабыз. Азыр экономикалык жана саясий субъектилер жаңыланууда. Илимий-техникалык, заманбап маалымат технологиялык прогресс тездик менен алдыга жылууда. Рынок атаандаштыгы болуп көрбөгөндөй өсүп, коммуникация түзүмү ыкчам жогорулоодо. Мунун баары жарандык коомдун активдешүүсүн аныктап, керектүү адистерди

сапаттуу даярдоонун жаңы технологияларын издөөнү талап кылууда. Өзгөчө, ушу тапта жаңыча билим жана маалыматтык технологиялар жер шаарынын калкынын жашоо шартынын сапатынын көрсөткүчү катарында дүйнөлүк коомчулукту олуттуу өзгөрүүлөргө кириптер кылууда. Натыйжада, өнүккөн жана өнүгүп бара жаткан өлкөлөрдүн ортосунда кескин ажырымдар байкалууда. Ошол себептен, өз жерибизде өзүбүз мамлекеттик тилибизде илимий жана технологиялык инфраструктураны жогорулатуунун үстүндө талбай иштөөбүз зарыл. Натыйжада, университеттерибиз мамлекеттик тилде бир эле учурда билимдин, илимдин жана инновациянын борбору болуп калуунун айдынына өтүшү зарыл. Асыресе, теориядагы синергетиканын мындай түрү жаңы билимдерди эне тилинде берүү (билим берүү), түзүү (илим) жана ишке ашыруу (инновация) процессинин үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуу үчүн жалпы окумуштуулар жамааты демилгелүү изденүүгө өтүшү абзел. “Массалык маалымат каражаттары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамына ылайык телерадиокомпаниялардын программаларынын 50 пайызы мамлекеттик тилде болууга тийиш. Менчигинин түрүнө карабастан, бардык телерадиокомпанияларда мына ушундай контентти уюштурууну иштиктүү колго алуу зарыл. Бул багытта Маданият министирлиги үзгүлтүксүз мониторинг жүргүзүп, тийиштүү чечимдерди чыгарып турушу максатка ылайык. Мамлекеттик тилди билүү – Кыргыз Республикасыны ар бир жаранынын парзы жана ыйык милдети. Бул өлкөнүн жарандарынын коомдук турмушка активдүү катышуусуна жана эмгек рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн аныктоого түрткү берет. Ошону менен бирге, көп тилдүү билим берүү долбоору практикаланууда. Бул эки же андан көп тилди колдонуу мүмкүндүгүн айкындайт. Бул терминди ЮНЕСКО 1999-жылы киргизген жана ал билим берүүдө кеминде үч тилди, эне тилин, мамлеттик тилди жана эл аралык тилди колдонууну билдирет. Улуттук программага ылайык, Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыгына жараша мамлекеттик кыргыз, расмий орус, эне тилин, ошондой эле дүйнөдө кенири колдонулган эл аралык тилдерди эркин билген кыргызстандыктардын жаңы муунун өстүрүү жана тарбиялоо процесси жүрүп жатат. Аталган тилдерде билим берүүгө зарыл болгон окуу-усулдук топтомдорду түзүү жана тил үйрөтүү жаатында инновациялык

технологияларды кеңири колдонуу көйгөйлөрүн чечүү улантылууда. Тилди үйрөнүүдөгү негизги факторлор – бул мотивация, интенция, программа жана тажрыйба. Ал аркылуу инсанга багыттап окутуу парадигмаларына таянуу менен билимге, билгичтикке, көндүмгө жана компетенттүүлүккө ээ болуу талабы актуалдуу. Кыргызстандын элдеринин өнөрү, акылмандыгы, кудурети, маданияты – сөзүндө. Ар бир сөздүн тарыхы, анты, мистикалык сырлары, табышмактары болот. “Өнөр алды – кызыл тил” деп, кыргыз эли сөздү көздүн карегиндей кадырлап, өтө этият пайдаланышкан. Бардык элдин ХХI кылымга бапестеп жеткирген рухий мурасы, сөз казынасы, накыл сөзү, эне тили болсо керек. Элибиздин ар бир сөзү алтын кыш сыяктуу асыл, андан ата-бабаларыбыз опол тоодой сепил курушкан. Демек, өлкөбүздө рух сепили, ынтымак сепили, биримдик сепили, достук сепили түбөлүк чындала берсин!

Колдонулган адабияттар

1. Белек К. Улуттук уңгужол: кыргыз деми жана кыргыз дымагы. 05.02.2025.
2. О Доктрине «Национальные духовно-мировые высоты»: Указ Президента КР №169 от 18.12.2024.
3. Ишекеев Н. Залкар // Кут Билим. – 19.02.2025. – Режим доступа: <https://Kutbilim.kg>
4. Ишекеев Н. Тил – зарылдыктардын системасы. – Режим доступа: <https://arch.kyr>
5. Жылкычиев С. // Азия Ньюс. – Режим доступа: <https://aryba.kg>
6. Токтошов К. Эне тил барда – эл да бар...: Маектешкен // «Кыргыз тили», 21.02.2017. – Режим доступа: <https://kmborboru.wordpress.com/2017/02/25/ene-til-barda-el-da-bar/>

Рецензент: д-р пед. н., проф., чл.-корр. НАН КР Мамбетакунов Э.